پێگە و قۆناغەکانی ئەدەبی کوردی لە کرماشان و ئیلام

شەریف فەلاح
(سنە)

ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە لە پێنج پارێزگای لورستان، ئیلام، کرماشان، سنە و ورمێ پێکهاتووە، بەشێک لە نەتەوەی کوردی تێیدا دەژین کە بە زمانی کوردی و بە زاراوە و دیالێکتە جۆراوجۆرەکانی دەئاخوێن. بە درێژایی مێژوو ئەم نەتەوەیە لە مافە فەرهەنگی و سیاسییەکانی بێبەش بووە و لەلایەن حکومەتەکانی زاڵ بەسەر ئێرانەوە بە فەرمی ڕێگەی خوێندن و نووسین بە زمانی کوردی نەدراوە کە ئەمە یەکێکە لە گرفت و ئاستەنگە فەرهەنگی و سیاسییەکانی نەتەوەی کورد لەڕۆژهەڵاتی کوردستان. زمانی دایک وەک یەکەمین دیاری و توێشە کە هەر لە سەرەتای منداڵییەوە لە دایک و باب و لە داوێنی بنەماڵەوە لە ڕێگای دابونەریت، هەڵسوکەوت، خواردن، گۆکردن، ئاخاوتن و... بۆ منداڵ دەگوازرێتەوە، هەوێن و گەوهەری پەروەردە و قاڵب گرتنی فیکر و جیهانبینی تاکە. پەروەردە بە زمانی دایک و خوێندن و نووسین بەو زمانە، یەکێک لە سەرەکی و ئاساییترین مافە سروشتییەکانی هەر مرۆڤێکە. زمان وەک کۆڵەکە و شادەمار و ڕوحی نەتەوە لە پرۆسەی فەرهەنگسازیدا دەورێکی ئێجگار گرنگ دەگێڕێت، لە ڕێگای زمانەوە مرۆڤ سەرەتا پێناسە و ناسنامەیەکی فەرهەنگی و نەتەوەیی تاک وەردەگرێت و لە سنوورێکی بەربڵاوتر و لە کۆمەڵگەدا ناسنامەیەکی دیکەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیشی پێ دەبەخشێت.

ئەوەی لەم وتارەدا دەمەوێ هەڵوەستەی لەسەر بکەم، وەڵامدانەوەی چەند پرسیارێکی گشتییە لەمەڕ زمان و ئەدەبی کوردی لە دوو پارێزگای ڕۆژهەڵاتی کوردستان، ئەویش کرماشان و ئیلامە. مەبەست لە هەڵبژاردنی ناوچە و جوگرافیایەکی تایبەت بۆ تاووتوی ئەم بابەتە ئەوەیە کە دوو پارێزگای دیکەی کوردستانی ڕۆژهەڵات (سنە و ورمێ) ڕەوش و بارودۆخی فەرهەنگی و زمانییان بە نیسبەت ئیلام و کرماشان جیاوازە.

– ئاخۆ پرسی خوێندن و نووسین بە زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە هەرپێنج پارێزگاکە وەک یەکن؟ ئاخۆ زاراوە جیاجیاکانی زمانی کوردی شانبەشانی یەک گەشەیان کردووە؟ هۆکاری لاوازی و نەبوونی دەرفەت و دەرەتانە فەرهەنگی و ئەدەبییەکان لە کرماشان و ئیلام چین؟

قۆناغە جۆراوجۆرە فەرهەنگی و ئەدەبییەکان لە کرماشان و ئیلام لە کەیەوە دەستیان پێ کردووە و ئێستا لە چ دۆخێکدان؟ ئەم پرسیارانە و چەندان پرسیاری دیکەی پێوەندیدار بەم پرسە لەم وتارەدا دەخەینە بەرباس و تاووتویان دەکەین.

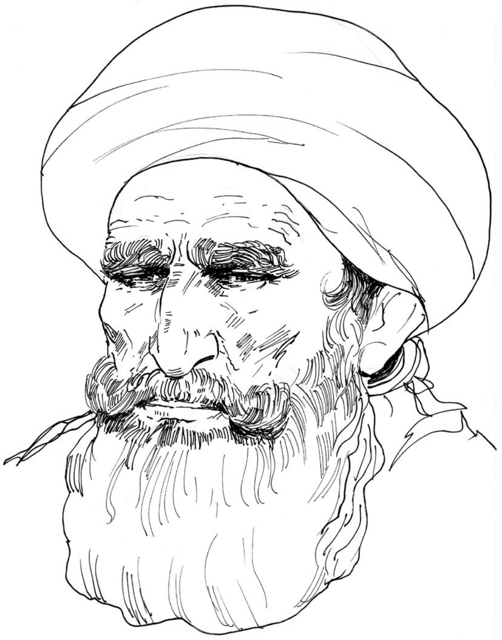

باباتاهیری هەمەدانی

ئەگەر لە ڕوانگەی مێژووییەوە لەم بابەتە بڕوانین، بە جوانی بۆمان دەردەکەوێ کە لە هەڵکەوتەی جوگرافیایی دوو پارێزگای کرماشان و ئیلامدا هەر لە چاخەکانی کۆنی مێژووەوە، زاراوەی کۆنی گۆران (هەورامی)، لەکی، فەیلی، لوڕی، کەلهوڕی، ئیلامی کۆن لەناو پێکهاتەی هۆز، تایفە و عەشیرەتە جیاجیاکاندا زمانی ئاخاوتنی جەماوەری کوردی ئەو دەڤەرانە بووە و کۆنترین دەق و بەڵگەی نووسراوی کوردی بە زاراوەی گۆران دۆزراوەتەوە کە دەربڕی بوونی ژیار و شارستانیەتێکی کۆن و دێرینە لەو ناوچانەدا. گەلێک بەڵگە، دەستنووس، بەیاز و دەقی حیماسی، چیرۆک و ئەفسانە و ئوستوورە لە کرماشان و ئیلام سەریان هەڵداوە کە نیشانەی دەوڵەمەندی و بەهێزی زاراوە جۆراوجۆرەکانی ئەو ناوچەیەیە. ئەدەبیاتی دەوڵەمەند و پڕ ناوەڕۆکی زارەکی، فۆلکلۆر و پەند و قسەی پێشینان کە چەند ساڵێکە لەسەر دەستی نووسەر و لێکۆڵەرانی ئەم بوارە کۆکراونەتەوە و ئێستا لەبەر دەستدان، دەربڕی بوونی پاشخان و خەزێنەیەکی ئێجگار دەوڵەمەند و پڕ ناوەڕۆکی کولتوور و ئەدەبی نەتەوەییە لەو ناوچانە.

جیا لە کورد بوون و پێکهاتە و تایبەتمەندییە هاوبەشە نەتەوەییەکان، لەلایەن حکومەتەیەک لە دوای یەکەکانەوە کار بۆ ئەوە کراوە کرماشان و ئیلام لە ناوچەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان جیا بکەنەوە کە دەتوانین لە چەند خاڵدا ئاماژەیان پێ بکەین کە بریتین لە:

١- بوونی مەزهەب، ئایین و ئایینزای جیاواز.

٢- گرتنەبەری سیاسەتی هەڵاواردن و دابڕان و بەرینتر و زەق کردنەوەی جیاوازییە فەرهەنگی و ئایینییەکان لەگەڵ ناوچەکانی دیکە لەلایەن سیستمی دەسەڵاتەوە.

٣- هەوڵدان بۆ گۆڕینی دیمۆگرافیای سیاسی و فەرهەنگی و ئاسیمیلاسیۆنی زمانی و فەرهەنگی.

٤- لە خشتەبردنی زمانی کوردی و قەدەغەکردن و نامۆ و ناشیرین نواندن و گاڵتەکردن بە زاراوەکان.

٥- هەڵاواردنی مەزهەبی، ئایینی و پێشگیری لە بەڕێوەبردنی بۆنە و ڕێوڕەسمە مەزهەبییەکان و پەرەدان بە ناکۆکی و ئاژاوە لە نێوان مەزهەب و ئایینە جیاوازەکان.

٦- دنە و هاندانی کوردی ناوچەکانی دیکە بۆ بە گژدا چوونی کوردی کرماشان و ئیلام و جێخستنی کردنی جۆرێک تێڕوانینی چەواشەی وەک "زڕە کورد" و " کوردی ڕەسەن و نارەسەن".

٧- ڕەواندنەوەی دەرەتان و دەرفەتە فەرهەنگی و ئەدەبییەکان لە کرماشان و ئیلام و دوور خستنەوەیان لە چەقی ڕەوتە زمانی و ئەدەبییەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان.

٨- زاڵکردنی کولتووری غەیرە کورد لە هەموو ئاستەکان و سەپاندنی بەسەر جەماوەر و هێنانی هێزی ئابووری و ئیداری ناخۆجێیی لەباتی خەڵکی خۆجێیی.

٩- پەرەدان بە ناکۆکییە تایفەیی و عەشیرەتییەکان لە ڕاستای لاوازکردنی هەستی نەتەوەیی و بە هێند نەگرتنی بەها و بایەخە نەتەوەییەکان لەلای خەڵک و سەرقاڵ کردنیان بە پرسی لاوەکییەوە.

١٠- داتاشینی تۆمەتی جیایی خواز، ئاژاوەگێڕ، هەروەها هەژموونی زاڵی تێڕوانینی نیزامی- ئەمنیەتی بۆ ناوچەکانی کرماشان و ئیلام.

ئەو دە خاڵە و زۆر هۆکاری دیکە کەش و دۆخێکی وایان خوڵقاندووە کە هەم لە سەردەمی دەسەڵاتی پاشایەتی و هەم لە سەردەمی دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامیدا دوو پارێزگای مێژوویی و کەونارایی کرماشان و ئیلام، دوو دەڤەری دەوڵەمەند و بەبژوێن لەباری مێژوو، زمان و فەرهەنگ و ئەدەب و کولتووری

کۆمەڵایەتی، پەراوێز بخرێن و لە ڕەهەندی مێژووی سیاسی و فەرهەنگی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بۆ چەند قۆناغێک لەبیر بکرێن و لەباتی کولتوور و زمانی ڕەسەنی خۆماڵی و گرێدان بە ناوچەکانی دیکەوە، کولتووری غەیرە کورد و جیهانبینییەکی دیکە زاڵ بووە و لە چوارچێوە نووسین و داهێنان و بەرهەمهێنانی زمانی و ئەدەبیدا کەمڕەنگ بێت و خەون و خولیا و ئاواتە نەتەوەیی و نیشتمانییەکانیان بە زمانی فارسی بهێننە سەر کاغەز.

ناکرێ ئەم پرسە وا لێک بدرێتەوە کە دوو پارێزگای کرماشان و ئیلام کە بەپێی ئامارە فەرمییەکان دوو لەسەر سێی حەشیمەتی کوردی ڕۆژهەڵاتی کوردستان پێکدەهێنن، بەدەرن لە نووسەر، ئەدیب، داهێنەر و لێکۆڵەر، بەڵکو بە پێچەوانەوە کەسانی پسپۆڕ، لێکۆڵەر، داهێنەر، کارامە و هەڵکەوتە لە دوو پارێزگای ئیلام و کرماشان و شار و شارۆچکەکانی دەوروبەری لەچاو پارێزگاکانی سنە و ورمێ گەلێک زۆرن. نووسەران و داهێنەرانی کرماشان لەژێر هەژموونی ئەو کەش و دۆخە زاڵەی کە هەبووە و لەبەر ئەو هۆکارانەی کە باسمان کردن، نەیانتوانییوە بە زمانی دایکی خۆیان، واتە گۆران، کەلهوڕی، لەکی، لوڕی، باجەلان، گەهوارەیی، فەیلی و...تاد خۆ دەربخەن و بە ناچاری پەنایان بردۆتە بەر زمانی فارسی و وزە و تواناییە هزرییەکانیان لە پانتایی ئەو زمانەدا دەرخستووە و خەم و ئازارەکانی نیشتمانیان باس کردووە و ویستوویانە لەو ڕۆچنەیەوە سیما، ئەندێشە و فیکری کورد بخەنە ڕوو کە هەوێن و گەوهەری زۆرێک لە نووسراوەکانیشیان کوردین.

بێ گومان ئایین و مەزهەب لە کوردستان یەک لەو پرسانە بووە کە ڕۆڵ و کاریگەرییەکی زۆری لەسەر فیکر و ئەندێشە و بەرهەمی دەستەبژێرەکانی کورد هەبووە، ئایینەکانی زەردەشت و یارسان لەبەر ئەوەی جەماوەر و لایەنگرێکی زۆریان لە هەورامان، کرماشان و ئیلام هەبووە و ئێستاش هەیە، بوونەتە ڕەوت و ڕێچکەیەکی ئەدەبی و گەلێک شاعیر و ئەدیبی ناودار هەڵکەوتوون کە لە قاڵبی ئەدەبی میللی- مەزهەبیدا زۆر شاکاریان بە زاراوەکانی گۆرانی کۆن، لەکی، فەیلی و کەلهوڕی لێ بەجێماوە کە دەتوانین ئاماژە بە کەلام و دەفتەرەکانی یارسان و کەسانێکی وەک: "بابا سەرهەنگی دەوان، دایە تەورێز، سەییاقووب ماهیدەشتی، پەرێشان دینەوەری" لە سەدەی چوارەمی زایینی، باباتاهیری هەمەدانی لە سەدەی دەیەمی زایینی بە زاراوەی لەکی، مستەفا بێسارانی لە سەدەی شازدەمی زایینی بە زاراوەی هەورامی، محەمەد کەنوولەیی لە سەدەی حەڤدەی زایینی، خانای قوبادی لە نیوەی دووەمی سەدەی حەڤدەمی زایینی، سەرهەنگ ئەڵماس خان و میرزا شەرەف دینەوەری لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەمی زایینی، شەیدا هەورامی لە کۆتایی سەدەی حەڤدەم، هەروەها محەمەد وەلی کرماشانی لە سەرەتای سەدەی بیستەم، وەلی محەمەد ئومێدی، غولامڕەزا ئەرکەوازی و...تاد بکەین. زۆرێک لە لێکۆڵەر و توێژەرانی بیاڤی زمان و ئەدەبی کوردی لەو باوەڕەدان کە گەلێک دەق، حیکایەت و چیرۆکی حیماسی و ئەدەبی زارەکی لە کرماشان و شارەکانی دەوروبەری خولقاون و بەپێی بەڵگەی سەلمێنراو کە ئێستا لەبەر دەستدان "شانامەی کوردی" بە ناوەرۆکی جیاواز لە شانامەی فارسی بە زاراوەی گۆران و بە چەند گێڕانەوەی جیاواز ئێستا لەبەر دەستدان و لە زۆر باردا شان لە شانی شانامەی فیردەوسی دەدات.

یان لە بەرهەمەکانی دیکە، دەکرێ ئاماژە بە "ڕۆسەم و زەنوون" شاکاری بەنرخی ئەڵماس خان کەنوولەیی بکەین، هەروەها دوو هونەری شاکار خولقێنی ناوچەی ئەیوان "شاکە و خان مەنسوور" جۆر و شێوازێکی ترە لە ئەدەبی میللی کوردی کە دەگمەن و بێ وێنەن.

یان "برزوونامە" وەک دەقی حیماسی کوردی بەڵگەیەکی گرنگە لە بوونی ڕەهەند و ڕەوتێکی بەرین لە ئەدەبی حیماسی و میللی لە کرماشان و ئەو دەق و چیرۆکە میللی و مێژووییانە بە چەشنێک ڕۆچوونەتە قووڵایی ژیان و کولتووری خەڵکی ناوچە جیاجیاکانی ئیلام و کرماشان کە بوونەتە بەشێکی جیا نەکراوە لە پێکهاتە و شوناسی فەرهەنگی و نەوەییان. ئەو کەسانەی کە لەم بارەوە گەلێک بەرهەمیان خولقاندووە بریتین لە: "سەی ساڵح و سەییاقووب ماهیدەشتی، میرزا ئەڵماس خان کەنوولەیی، تەقی خان ئازاد، ترکەمیر، مەلا نەجەف، کەیخوسرەو، پەرواره" کە بەرهەمگەلێکی وەک: برزوونامە، زوحاک و کاوەی ئاسنگەر، ڕۆسەم و زەنوون، ڕۆستەم و زۆراو و شیرین و

مەنسوور یاقووتی

فەرهاد بەشێکی بەرچاون لە ئەدەبی حیماسی دەوڵەمەندی کوردی، لە بواری هۆرە چڕین و ئاواز و گۆرانییە میللی و فۆلکلۆرییەکانیش کرماشان و ئیلام مەڵبەندی سەرهەڵدان و ڕاچەنینن کە بەرچاوترین هۆرەچڕ عەلی نەزەرە.

نووسین و داهێنان بە زمانی کوردی لە کرماشان و ئیلام لە ڕابوردوودا بەهۆی بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی هیچ کات بە شێوەی ڕەوت و گرووپ و بەرنامە دارێژراو نەبووە، بەڵکو لە چوارچێوەی کاری تاکەکەسی و بە هەست کردن بە خزمەتی زمان و ئەدەب و لەپێناو هەست و دڵسۆزیدا بووە، بەڵام کاریگەریی خۆشیان لەسەر جەماوەر بەجێ هێشتووە.

- ئەدەبی هاوچەرخ لە کرماشان و ئیلام:

لە ساڵانی ١٣٣٠ی هەتاوی (١٩٥١ی زایینی) بەرەو ئەم لا لەسەر دەستی کەسانێکی تر و نەوەیەکی تر شەپۆل و ڕەهەندێکی دیکە لە نووسین و داهێنانی ئەدەبی، بەتایبەت ژانری شیعر لە کرماشان و ئیلام سەرهەڵدەدەن و دەبنە ئاوێنەی باڵانوێنی کۆمەڵ و لەباری فەرهەنگییەوە پێشەنگایەتی ئەو قۆناغە دەگرنە ئەستۆ.

لەم قۆناغەدا ئیدی فەرهەنگی ئەدەبی نویسیاری، چاپ و بڵاوکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەکان شانبەشانی ڕووداوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەودەمی ئێران و کوردستان بە ئاسانی جێگیر دەبن و جێگای خۆیان لە ژیانی خەڵکدا بە ئاسانی دەکەنەوە و هەر ڕۆژە بەربڵاوتر دەبن. ئەوەی گرنگە و دەبێ هەڵوەستەی لەسەر بکرێت و هۆکارەکانی ڕوون بکرێنەوە، ئەوەیە هەرچەندە بزووتنەوە سیاسییە نەتەوەییەکانی ئیلام و کرماشان بەهۆی بارودۆخی سیاسی ناوخۆیی و ناوچەییەوە نەیانتوانیوە وەک پێویست بە شۆڕش و ڕاپەڕینە سەرەکییەکانی ناوچەکانی دیکەی کوردستانەوە گرێ بدرێن، بەڵام دەبێ دان بەو ڕاستییەدا بنرێ کە هەوێن و بناغەی فیکری نەتەوەیی، ئاگایی و شوناسی نەتەوەیی لە کرماشان و ئیلام شۆڕشی فەرهەنگی و ئەدەبی بووە و لەسەر کۆڵەکەیەکی قورس و قایمی فەرهەنگی دەواری ئاسۆی نەتەوە بنیاد نراوە کە لە توندوتیژی و شەڕ و شێوازی خەباتی چەکداری و بەرەنگاریخوازانە بەدوور بووە.

لەو قۆناغەدا شیعر وەک گوتاری زاڵی کۆمەڵگەی کوردی و یەکەم تریبۆنی هاواری ڕاچەنینی ژان و برک و ئازارە کۆمەڵایەتی و ئینسانییەکان، دێتە مەیدانەوە و بە ڕەهەندێکی کۆمەڵایەتی، سروشتی، کرێکاری و تێکەڵ بە بیری چەپ بە جوانی خۆی دەردەخات.

بەرچاو و کاریگەرترین شاعیرانی ئەو قۆناغە سەرەتا "شامی کرماشانی" و دواتریش "پەرتەو کرماشانی، ئەحمەد عەزیزی و کەرەمڕەزا کەرەمی"ن کە بە زاراوەی شیرینی گۆران و کەلهوڕی دڕ بە تاریکی دەدەن و پێناسە و سیمایەکی دیکە بە شیعری کوردی لە باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەبەخشن کە تا هەتا هەتایە ڕۆڵ و کاریگەرییان دەمێنێتەوە. شانبەشانی ئەم ڕەوتە لە ئەدەبیاتی کوردی لە کرماشان و ئیلام، بەهۆی بارودۆخی تایبەتی سیاسی و ناوچەیی کۆمەڵێک نووسەر، شاعیر، چیرۆکنووس و ڕۆماننووس سەر هەڵدەدەن و لەژێر کاریگەریی هەژموونی بیری چەپ، زوڵم و ستەمی قۆناغی دەرەبەگایەتی و فیودالیزم و فیکر و تێڕوانینی زاڵی ناوچەیی، شێواز و ڕێچکەیەکی ئەدەبی بەناوی "ئەدەبیاتی داستانی ناوچەیی" بنیاد دەنێن، بەڵام هەموویان بە زمانی فارسی دەنووسن. لە پەخشان و مێژوونووسیدا کەسێکی وەک ڕەشید یاسەمی، لە بواری شیعردا کەسایەتییەکی ئەدەبی و سیاسی وەک " ئەبولقاسم لاهووتی"، کە تەنانەت بە یەکێک لە ڕچەشکێنانی ڕەوتی نوێی شیعری فارسی دێتە ئەژمار، بەڵام بەهۆی تێکەڵ بوون بە ڕەوتە سیاسییەکان وەک

پێویست بەردەوام نەبووە و لە ڕەوتەکە لای داوە. لە بواری ئەدەبیاتی داستانیدا چیرۆک و ڕۆماننووسگەلێکی وەک: عەلی شیرازپوور ناسراو بە "شین پەرتەو"، عەلی محەمەد ئەفغانی، مەهشید ئەمیرشاهی، عەلی ئەشرەف دەروێشیان، مەنسوور یاقووتی و لاری کرماشانی ئامادەییەکی چالاک و ئەکتیڤیان لە ڕەوتی بنیادنانی ئەدەبیاتی داستانی سەرانسەری ئێراندا هەبووە و لە نەوەی یەکەم و دووەمی چیرۆکنووسانی ئێراندا دێنە ئەژمار.

بەڕای خاوەن ڕا و شارەزایانی ئەدەبیاتی داستانی ئێران، کرماشان لەناو شارەکانی ڕۆژئاوای ئێراندا لە بواری فەرهەنگ و ئەدەبەوە لانی کەم لە کاتی لەدایک بوونی ڕۆمانی "مێردەکەی ئاسکە خاتوون" لە نووسینی عەلی محەمەد ئەفغانی کە بە یەکێک لە شاکارە ئەدەبییەکانی ئێران دێتە ئەژمار، لە هەمووان دەوڵەمەند و چالاکترە.

لەناو ئەو نووسەرانەدا کە ناومان هێنان، عەلی ئەشرەف دەروێشان و مەنسووریاقووتی لە هەمووان بەرچاوتر و ئامادەیی چالاکتریان هەبووە و بەناوبانگترن، ئەو کەسانە لە دوو ڕەهەندەوە کەتوونەتە بەر ڕەخنە و بیروڕای جیاواز لەمەڕ ناوەڕۆک، شێواز و جیهانبینییان هەیە، یەکەم لەلایەن کۆمەڵگەی کوردستانەوە ئەو ڕەخنەیەیان بە توندی ڕووبەڕوو کراوەتەوە کە بۆچی ئەو هەموو بەرهەم و شاکارانەیان بە زمانی کوردی نەنووسیوە، چونکە ئەو بەرهەمانە بەپێی پێوەرە زمانی و ئەدەبییەکان، هەرچەندە ناوەڕۆک و گەوهەری زۆریان کوردین و خەم و ئازارەکانی کۆمەڵگەی کوردستانیان ورووژاندووە، لەبەر ئەوەی کە بە زمانی فارسی نووسراون، ناچنە خانەی "ئەدەبیاتی کوردی"یەوە.

ڕەخنەیەکی دیکە کە ڕووبەڕووی نووسەرانی کوردی فارسی نووسی کرماشان بۆتەوە، گشتییە و لەلایەن بەرەدنگانی فارس و کورد و ڕەخنەگرانەوە ڕووبەڕوویان بۆتەوە، ئەویش پێوەندی بە شێوازی نووسین، گرتنەبەری ڕێچکەی ڕیالیزمی سۆسیالیستی، گوزارشت ئاسا، سیاسی و چریکی بوونی ئەدەبیاتی نووسین، هاوشێوەیی، هەروەها زاڵ بوونی فیکری چەپ، چینی کرێکار و گرنگیدان بە ئەدەبیاتی گوند و دوورکەوتنەوە لە کولتوور و ئەدەبی شار، خۆ دوور خستنەوە لە گرێ و خەون و خولیاکانی تاک و گرنگیدان بە خەمە گشتییەکان و فیداکردنی هونەر و لایەنی ئەدەبییەتە لەبەرانبەر ناوەڕۆکدا. جیا لە هەموو ئەو ڕەخنە و گازندانەی کە ڕووبەڕووی ئەو جۆرە لە ئەدەبیاتی داستانی نووسەرانی کوردی کرماشان بۆتەوە، پێکهاتە و گەوهەری ئەو ئەدەبە خەم و دەردەکانی ئینسانی کوردن و هاواری ڕاچەنینی نەداری، زوڵم و ستەمی چینی چەوساوەی کۆمەڵە کە لەژێر تەوژمی سیستم و کۆمەڵگەی فیودالیزم و نابەرابەریدا چەوساوەتەوە کە دەکرێ وەک بەشێک لە ئەدەبیاتی بەرگری و ڕاپەڕینخوازانە لە قەڵەمی بدەین.

- قۆناغی "پیوار" (غیاب)ی ئەدەبی کوردی لە ئیلام و کرماشان:

لە دەیەی ٥٠ی هەتاوی (١٩٧١ی زایینی) بەرەو ئەم لا تا سەرەتای دەیەی ٧٠ی هەتاوی (١٩٩١ی زایینی) کە جۆرێک لە کرانەوەی سیاسی و فەرهەنگی لە ئێران و کوردستان دەرەخسێ، لە کرماشان و ئیلام جیا لە کاری دەگمەن و تاک و تەرا و ناوبەناو، جموجۆڵێکی ئەدەبی و فەرهەنگی ئەوتۆ بە زمانی کوردی بەدی ناکرێت، واتە ٢٠ ساڵ بە جۆرێک بێدەنگی و پەراوێز خران و بەدوور بوون لە ڕووداوە فیکری و ڕۆشنبیرییەکان باڵ بەسەر ئەو دەڤەرانەدا دەکێشێ، ئەمەش بۆتە هۆی دواکەوتن و تەریک کەوتنەوەی ئەو ناوچانە و تێکەڵ نەبوون لەگەڵ ناوچەکانی دیکەی کوردستان وەک: پارێزگاکانی کوردستان و ئازەربایجانی ڕۆژئاوا و جۆرێک لە نامۆیی و دڕدۆنگی و لێک تێنەگەیشتنی ڕووکەش لە نێوان ڕۆشنبیراندا دێتە ئاراوە کە دامودەزگا هەواڵگری، ئەمنیەتی و فەرهەنگییەکانی دەسەڵاتیش پەرەیان بەم ڕەوتە داوە و بە قازانجی خۆیان کەڵکیان لێ وەرگرتووە کە بە زەرەری زمان و ئەدەبی کوردی شکاوەتەوە. ئەم لێک تێنەگەیشتنە لە ئاستی ئاخاوتنی ئاخێوەرانی ئاساییشدا بە جوانی خۆی دەرخستووە. نەبوونی پێوەندی فەرهەنگی قووڵ و لە گشت گرنگتر زمانی پێوەر (یەکگرتووی)ی نووسین کە گرنگترین هۆکار و پردی پێوەندی کولتوور و زاراوە جیاجیاکانی هەر زمانێکە، کۆمەکی بە لێڵی و شپرزەیی و بێ ئاسۆیی زمان و ئەدەبی کوردی لە کرماشان و ئیلام کردووە کە هەڵبەت لە

بنەڕەتدا بۆ ئەو تێڕوانین و سیاسەتە قەدەغە و هەڵاواردنە سیستماتیکەی دەگەڕێتەوە کە حکوومەت لە هەمبەر زمان و فەرهەنگی کوردیدا گرتوویەتییە پێش.

- قۆناغی سەرهەڵدانی ئەدەبی مۆدێرنی کوردی:

هەروەک پێشتریش باسمان کرد، سەرەتای دەیەی ٧٠ی هەتاوی (١٩٩١ی زایینی) قۆناغێکی گرنگ و گەلێک هەستیارە لە مێژووی زمان و ئەدەبی هاوچەرخی کوردی بەگشتی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بەتایبەتی لە کرماشان و ئیلام.

لەم قۆناغەدا کە هاوکاتە لەگەڵ شەپۆلی بیری فەلسەفی و ئەندێشە و جیهانبینی مۆدێرن، ئەم قۆناغەی ئەدەبی کوردی لە کرماشان و ئیلام لەژێر سێبەری زاڵی فیکر و قوتابخانە مۆدێرنە و پێکهاتەشکێنەکانی ئەدەبی فارسی کە لە ڕێگای وەرگێرانی دەقی بیانییەوە هاتوون، خۆی دەردەخات و لەلایەک دەیەوێ بە تێڕوانین و ئاراستەیەکی نوێ پێناسەی کۆمەڵگە و ژیان و مرۆڤ بکات و لەلایەکی دیکەشەوە لەناو بازنەی نەریت، ئەدەب و زمانی کلاسیک و خۆماڵی و ناوچەییدا دەخولێتەوە. لەم قۆناغەدا نەوەیەک دەبێتە ڕچەشکێن و جڵەوی کاروانی داهێنانی ئەدەبی دەگرێتە دەست کە دوو خولیای سەرەکی هەیە و هاوکات دەیەوێ بە دوو زمانی جیاواز خەم و ئازار و کەتوارەکانی دەڤەرێکی گرنگ لە کۆمەڵگەی کوردی لە دووتوێی ئەدەبدا بخاتە ڕوو.

نەوەی داهێنەری ئەدەبی مۆدێرنی کوردی لە کرماشان و ئیلام ئەزموونی شۆڕشی گەلانی ئێرانی هەیە و نەوەیەکی خوێندەوارن و زۆرێکیان خاوەنی بڕوانامەی زانکۆ و خوێندنی باڵان و کەسانێکی جیددی و کونجکۆڵن و بەتێڕوانینێکی زانستی و ئەکادیمیانەوە لە پرسی نووسین و ئەدەبی دەڕوانن و بەرپرسیارێتی ئەدەبی لەلایانەوە گرنگترین خەونە. نەوەی نوێ هاوکات لەگەڵ گرتنەبەری شێوازی نووسینی نوێ و خۆ گونجاندن لەگەڵ ئەدەبی مۆدێرن و پۆست مۆدێرن، لەلایەکی دیکەشەوە خولیای ئەزموون نەکردنی قۆناغەکانی پێش خۆی و تێپەڕین لێیان لەباری زەمانییەوە بۆتە کەڵکەڵەی و دەیەوێ هاوسەنگییەک لە نێوان ئەم دوو فیکر و خولیایەدا دروست بکات، بۆیە "چالاکانی ئەدەبی و ڕەخنەگرانی شیعر و ئەدەبی هاوچەرخی ئیلام و کرماشان لەو باوەڕەدان کە ئەدەبی کوردی لەو دەڤەرانە لە قۆناغی پۆست مۆدێرندا لەدایک بووە"، بۆیە ئەرکێکی مێژوویی دەکەوێتە سەرشانی و لەلایەک دەبێ قەرەبووی ٢٠ ساڵ نەبوونی ئامادەیی و دواکەوتن لە ڕەوتی گشتی ئەدەبی کوردی بکاتەوە، لەلایەکی دیکەشەوە کەڵکەڵەی داهێنان و حزووری چالاک لەناو کۆمەڵگەی ئەدەبی کوردستان و ئێران بەشێک لە هزری داگیر کردووە.

بەرهەمی ئەم نەوەیە کە خاوەن وەها تێڕوانینێکە، ئێستا گوتاری زاڵی ئەدەبیی کرماشان و ئیلامە و بەرەبەرە خەریکە ڕێچکە، پێناسە و فۆرمی تایبەت بە خۆی دەستەبەر دەکات. ئەم نەوەیە کە زۆربەیان زمانی کوردی، واتە زاراوەکانی (گۆران، کەلهوڕی، لەکی، فەیلی و بن زاراوەکانی دیکە) دەزانن و بەرهەمی پێ دەخولقێنن، هاوکات بە شێوەی زانستی لە زمان و ئەدەبی فارسی دەزانن و زۆربەیان لەناو کۆمەڵگەی ئەدەبی فارسیشدا حزووری چالاکیان هەیە و هەندێکیان خاوەن دەنگ و سەنگی تایبەت بە خۆیانن. بەشێک لە نووسەر و ئەدیبانی کرماشان و ئیلام و شار و شارۆچکەکانی دەوروبەری کە بەهۆی جۆراوجۆر نیشتەجێی تاران و شارە فارس نشینەکانی دیکەی ئێران بوون و بەهۆی دوور بوون لە جوگرافیای شوێنی لەدایک بوونیان و زاڵ بوونی گوتاری زمان و ئەدەبی فارسی بەسەر ژیان و نووسینیاندا، بەرهەمە فارسییەکانیان لە کوردی زیاترە کە دەتوانین ئاماژە بە کەسانێکی وەک: "ڕەشید یاسەمی، دکتور محەمەد عەلی سوڵتانی، عەبدولجەبار کاکایی، محەمەد ڕەزا کەلهوڕ، فەریبا کەلهوڕ، جەلیل سەفەر بەیگی، دکتور میرجەلالەددین کەزازی، فەریاد شیری، کوورش هەمەخانی و فەرهاد حەیدەری گۆران و...تاد" بکەین.

لە بواری شیعری کوردیدا دەتوانین لەناو نەوەی نوێی نووسەرانی کرماشان، ئاماژە بەم کەسانە بکەین کە ئەمڕۆ لە مەیدانی ئەدەبیدان وەک: "فەرشید یووسفی، کەرەمڕەزا کەرەمی، محەمەد شەکەری، ئەحمەد عەزیزی، ئەحمەد جەلالی گۆران، سولێمان داوەند، ئەمانوڵڵا خان ڕەشیدی، وەلی ڕەزایی، عەلی ئەسغەر زەعفەرانی، کەیوومەرس عەباسی قەسری، عەبدوڵڵا موورادی (دلڕیش مایەشتی)، میرزاییووسف تاڵاندیشی" دەبینرێن کە لە نووسەران و چالاکانی ئەدەبی دەیەکانی ٥٠ و ٦٠ی

هەتاوین (١٩٧١ - ١٩٨١ی زایینی) و چالاکـــانی دەیەی ٧٠ی هەتاوی (١٩٩١ی زایینی) ئەم لا بریتین لە: "جـەلیل ئاهەنگەرنژاد، عـەلی ئولـفـەتی، فـەریاد شیری، سەعید عبادەتیان، عـەلیرەزا خانی، عـەلیرەزا جەمشیدی، عەباس جەلیلیان، شێردڵ ئیلپوور، ئەردەشیر کەشاوەرز، کوورش هەمەخانی، سەڵاحەددین قەرەتەپە، ئیرەج قـوبادی، بێـهرووز ئیبـراهیـمی، رەزا مـەوزوونی، پەرویز بەنەفشی، رەزایەعقووبی، ئەمین گەجەری، سەجاد جەهانفەرد (ژیار)، مـەهوەش سولـێمـان پوور، پەریوەش مـەلەکشـاهیان، عـەلی مـحـەمـەد مـحـەمەدی، میـهرداد مـحـەمـەدی، ئەمـروڵڵا عـەزیمی، مـەنوچێـهر کـەمـەری، عــەزیزی، ئازەرپەیک، فــەتاحــیــان، جــەلیلیــەکــان، شــێــرزادی، تەقی رەشــیــدی، یەدوڵڵا لورنژاد، ســەید مـحـەمـەد پەروەر و...تاد" لە پارێزگـای ئیلام و شـار و شـارۆچکەکـانی دەوروبەری کـەسـانێکی وەک: "زاهیـر سارایی، ناهید محەمەدی، کامران محەمەد رەحیمی، عەبدولجەبار کاکایی، مستەفا بەیگی، ئیرەج خالسی، ئیسلام ئەنساری فەر، سەید محەمەد درەخشەندە، عەلی شەهبازی، حەبیبوڵڵا بەخشوودە، دکتور عەلی سەهامی و...تاد"

لەسەر دەستی نەوەی نوێ شەپۆلێکی بەرین لە شیعر، چیـرۆک، بەتایبـەتی نـووسـینەوە و سـاغکردنەوە و کـۆ کـــــردنەوەی ئەدەبی فــــۆلکلـۆر و زارەکی بە زاراوە جـۆراوجـۆرەکـانی زمـانی کـوردی و فـەرهەنگنووسی لە هەرێمەکانی کرماشان و ئیلام سەری هەڵداوە و دەتوانین وەک قـــۆناغی زێرین لەبووژانەوەی زمــــانی ئەدەبی نوێسیاری ناودێری بکەین، لەناو ژانرە ئەدەبییەکان وەک نەریتی باوی گشت کـۆمـەڵگەی کوردی، ژانری شـیـعـر گوتاری زاڵە و رێژەی دەقی نووسراو و چاپ کراوی شیعر لە ژانرەکـانی دیکەی وەک چیـرۆک، پەخشـان، رەخنە و لێکۆڵینەوە زیاترە و هەر بەم بۆنەیەشـەوە ئەو شـەپۆلە نوێخوازی و گـەشـەسـەندنە زیاتر بە سـیـمـا و قـەڵافـەتی ژانری شیعرەوە دیارە و بیرورا جیاوازەکان زیاتر خۆیان لە قەرەی شـیـعـر داوە و شـاعـیـرانی ئەو دەڤـەرە خـەریکن بە روانینێکی دیکە و بەرینتـر لە ناوچەییـەوە لەناو کـایە زمانی و ئەدەبییەکاندا جێگای خۆیان دەکەنەوە.

هەروەک لە شـار و شارۆچکەکانی دیکەی رۆژهەڵاتی کـوردسـتـان، ئەنجـومـەنە ئەدەبی و فـەرهەنگیـیـەکـان لە رەوتە شـیـعـری و ئەدەبیـیـەکـاندا رۆڵیــان هەبووە، لە کـرمـاشـانیش ئەو دیاردەیە هەبووە و لە پلەی یەکـەمـدا ئەنجوومەنی ئەدەبی "سروە" لە ئیسلام ئابادی رۆژئاوا و دواتر ئەنجـوومـەنی ئەدەبی "قـەڵەم" لە گـیـلان غـەرب، پاشـان ناوەندە فـەرهەنگیـیـەکـانی شـارەکـانی ئیـلام و کرماشان، بەتایبەت لەناو زانکۆکان رۆڵی بەرچاویان لە گـۆڕانکاری و شـەپۆلی نوێخـوازیی "ئەدەبی مـۆدێرنی کـورد- باشـووری رۆژهەڵاتی کـوردسـتـان"دا هەیە و بۆ یەکەم جار بەیاننامەی شیعری مۆدێرنی کوردی کرماشانی (کەلهوڕی) لە ئەنجوومەنی ئەدەبی سروە سەری هەڵدا و ناوچەکانی دیکەی گرتەوە، بەڵام بەهۆی نەبوونی رەخنەی ئەدەبی چالاک و بنیادنەر کە لەسەر بنەمای ئەدەبییەت و لایەنی هونەری دەق بەرهەمەکان هەڵسەنگێنێ، تا ئێستا لایەنە بەهێـز و لاوازەکـانی "ئەدەبی کـورد- باشـووری رۆژهەڵاتی کــوردســتـــان " دەرنەکـەوتوون، ئەمـــەش بۆشـاییـەکی مـەزنە لەناو بازنەی کـۆمـەڵگەی ئەدەبی کرماشان و ئیلامدا.

گـرفت و کـێـشـەیەکی دیکە کـە بەرۆکی نووسـەران و ئەدیبـانی کـوردی ئیـلام و کـرمـاشـانی گـرتووەتەوە، مـەسـەلەی رێنووس و ئەلف و بێی نووسینە کە تا ئێسـتا نەیانتـوانیـوە لە شـێـوە رێنووسی باوی زاراوەی سـۆرانی (ئارامی) کەڵک وەرگرن و ئەو هەموو بەرهەمە ئەدەبییە کە ساڵانە چاپ و بڵاو دەبنەوە، زۆربەیان لەگەڵ گرفـتی رێنووس بەرەوروون، ئەمـــەش دوو هۆی هەیە، یەکـــەم بەپێی فۆنەتیک، ریتم، واک و شێوازی گۆ کردنی هەندێ پیت و دەنگ لە زاراوە جـۆراوجـۆرەکـانی ئەو دەڤـەرە پێویستە هەندێ نیشانەیان بۆ دابنرێ کە لەگەڵ رێنووسی ئارامـیــدا ناگـونجـێن و دووەمـیـش بۆ ئاشنا نەبوونی نووسـەرانی کـوردی ئیـلام و کـرمـاشـان لەگەڵ رێنووسی باوی کـوردی دەگـەڕێتـەوە کە ئەم پرسە هەم بۆ خوێنەر و بەردەنگی ئەو ناوچانە و هـەم شـــارەکـــانی دیکـەی کوردستان گرفتی ساز کردووە.

لەم وتارەدا هەوڵ درا جیا لە خستنە رووی گۆشەیەکی کـەم لە رەوشی فـەرهەنگ، زمـان و ئەدەبی کـوردی و قۆناغـە جیـاجیـاکـانی لە کـرمـاشـان و ئیـلام، هاوکـات هۆکـارە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ناوچەییـەکانیش کە هەم لە گـەشـە کـردن و هەم لە لاوازکـردنی زمـان و ئەدەبدا دەوریان گــێــڕاوە، بخــرێنە بەرباس. ئەم وتارە زیاتر

ڕەهەندی مێژوویی، سەرەتای سەرهەڵدان و قۆناغ بەندی و هەندێ سیماکان و بەشێک لە خاڵە بەهێز و لاوازەکانی خستە ڕوو. بەردەوامی هەر ڕەوت و شەپۆلێکی ئەدەبی و فەرهەنگی لە هەر کۆمەڵگەیەکدا بە کۆمەڵێک هۆکار، دەرەتان و فاکتەری گرنگ بەستراوەتەوە کە بەڕای من لە کرماشان و ئیلام ئەو دەرەتان و هۆکارانە، یان بوونیان نییە، یان ئەگەریش هەبن هێندە لاواز و بەرتەسکن کە نەیانتوانیوە ئەو شەپۆلە بەرینە فەرهەنگی و ئەدەبییەی کە لە ئاستی تاک و دەستەبژێرەکاندا سەری هەڵداوە بکەنە ڕەوت و شەپۆلێکی بەرین تا بتەنێتەوە و کاریگەری لەسەر گشت کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەبێت و پێناسە و مۆرکی تایبەت بە خۆی پێ بدرێت کە ئەو پێویستی و هۆکارانە بریتین لە:

– نەبوونی ناوەندێکی جیددی فەرهەنگی و ئەدەبی و ئەنجوومەن و سەنتەرێکی بەردەوام کە نووسەر و ئەدیبان لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە و بە بەرنامە و پڕۆژەوە کار بکات.

– نەبوونی ڕۆژنامەگەری چالاکی ئەدەبی و گۆڤاری تایبەت و پسپۆڕانەی ئەدەبیات.

– گرفتی چاپ و بلاو کردنەوە و کێشەی ماڵی و بێ دەرەتانی نووسەران.

– نەبوونی یەکریزی لەناو کۆمەڵەی ئەدیب و نووسەران کە هۆکارە لاوەکییەکان کەڵکیان لەو بۆشاییە وەرگرتووە و مانا و واتایەکی تریان بە بیروڕا جیاوازە ئەدەبییەکان بەخشیوە.

– جیاوازی و بەرفرەیی زاراوە و بن زاراوە و ئایین و ئایینزاکان، کە لە زۆرێک لە کۆمەڵگەکان نیشانەی دەوڵەمەندی و شارستانیەتن، بەڵام بەهۆی دنەی دەسەڵاتدارانی حکوومەتی ئێران، زۆرجار لەو دەڤەرانە بوونەتە هۆی کێشە و ناکۆکی.

سەرەڕای بوونی ئەو هەموو کێشە و ئاستەنگانەی کە ڕووبەڕووی داهێنەر، شاعیر و چالاکانی فەرهەنگی دوو پارێزگای ئیلام و کرماشان بوونەتەوە، لە کەش و دۆخێکدا کە ڕۆژنامە و گۆڤار و نامیلکە و ڕاگەیەنی سەربەخۆ نییە و سانسۆر و سەرکوت و زەبروزەنگ سەراپای کۆمەڵگەی تەنیوە، لە دۆخێکدا کە نووسەر و قەڵەم بەدەستان ڕاوەدوو دەنرێن و حوکمی زیندان و بێ بەش بوون لە نووسینیان بەسەردا دەسەپێ، نووسین و داهێنان بە زمانی کوردی لە ماوەی چەند ساڵی ڕابوردوودا لە هەموو قۆناغەکان زیاتر بووە و کۆمەڵێک کتێبی جۆراوجۆر لە هەموو ژانرە ئەدەبییەکان لە کرماشان و ئیلام چاپ کراون و ئەم ڕەوتە هەر بەدەوامە و لە فەزای ئینتەرنێت و مەجازیدا چالاکییەکان بەرچاوتر خۆ دەنوێنن و کاروانی داهێنانی زمان و ئەدەبی کوردی لە کرماشان و ئیلام خەریکە ببێتە پردی پێوەندی نێوان بەشە جیاجیاکانی کوردستان.

سەرچاوەکان:

١- گۆڤاری زرێبار، فایلی تایبەت بە ئیلام و کرماشان.

٢- فەرهەنگی باشوور، عەباس جەلیلیان.

٣- وتووێژی نووسەر لەگەڵ عەلی ئولفەتی و فەریاد شیری دوو شاعیری هاوچەرخی کرماشان.

٤- وتاری "شاعیرانی عەشق و ڕەنج و بەڕوو" لە نووسینی جەلیل ئاهەنگەرنژاد.

٥- ماڵپەڕی بەلووت "فەرهەنگ و هونەری ڕۆژئاوای ئێران".

٦- وتووێژی محەمەد باقر پیری لەگەڵ عەلی ئەشرەف دەروێشیان نووسەر و ڕۆماننووسی گەورەی کرماشان، لە وەرگێڕانی نووسەری ئەم دێڕانە، ژمارە ١١٣ی گۆڤاری ڕامان.